

ÍRATLAN TÖRVÉNY ÉS TERMÉSZETJOG A KLASSZIKUS KORI GÖRÖG GONDOLKODÁSBAN*

TUSSAY Ákos

tudományos munkatárs (NKE ÁNTK), egyetemi adjunktus (PPKE JÁK)

Manapság közhelyszerű megállapítás, hogy a természetes jogok vagy emberi jogok léte előfeltételezi egy olyan, mind a normák eredetét illető ontológiai, mind e normák megismeréséhez kapcsolódó episztemológiai értelemben véve, bármiféle emberi autoritásnál magasabb rendű, illetve előrébb való normarendszer létezését, amely képes kijelölni a mindent figyelembe véve helyes és a mindent figyelembe véve helytelen magatartásformákat. Rendszerint az így felfogott normák rendszerét nevezzük természetjognak.¹ Azért szokás természetjognak nevezni,² mivel normái érvényességüket a fizikai³ és metafizikai értelemben vett emberi természetből származtatják,⁴ és e normák ismerete is megelőzi bármely pozitív norma ismeretét.⁵ Ezért írhatja John Finnis azt, hogy „magának a természetjognak, a szó szoros értelmében, nem lehet

* A kézirat az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében jött létre.

¹ Vö. Alessandro Passerin D'ENTRÈVES: *Natural Law. An Introduction to Legal Philosophy*. London, Hutchinson & Co. Ltd., 61961. 95., 115–116. „Natural law is the outcome of man's quest for an absolute standard of justice.”; John FINNIS: *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Oxford University Press, 22011. 29. „[...] a sound theory of natural law is an attempt to express reflectively the requirements and ideals of practical reasonableness [...]”; Leo STRAUSS: *Natural Right and History. A cogent examination of one of the most significant issues in modern political and social philosophy*. Chicago–London, Chicago University Press, 1965. 2–7.

² A természet fogalmi megragadásának kritikai áttekintését ld. D'ENTRÈVES i. m. 7–12.

³ Ld. pl. John FINNIS: *Natural Law Theory: Its Past and its Present*. *The American Journal of Jurisprudence*, vol. 57., no. 1. (2012) 85.

⁴ Vö. H. L. A. HART: *A jog fogalma*. Ford. TAKÁCS Péter. Budapest, Osiris, 1995. 217–224.

⁵ Vö. FINNIS (2011) i. m. 23.; FINNIS (2012) i. m. 85.; Ernst TROELTSCH: *The ideas of Natural Law and Humanity in World Politics*. In: Otto GIERKE: *Natural Law and the Theory of Society. 1500–1800. With a Lecture on The Ideas of Natural Law and Humanity by Ernst Troeltsch*. Translated with an introduction by Ernst BARKER. Vol. I. Cambridge, Cambridge University Press, 1934. 205.

története”, hiszen a természetjog normái öröktől fogva érvényesek,⁶ és részben ennek köszönhető az is, hogy a természetjogot gyakran az ember szívébe írt vagy íratlan törvénnyel azonosítják.⁷ Jóllehet a hivatkozott források a természetjogot a helyes cselekvés alapelveként vagy normatív alapjának tekintik, és e fogalmakat semmi esetre sem történeti kategóriákként kezelik, mégis, önmagában a természetjog időtlen jellege és normáinak egyetemes érvényessége okán a természetjogról való gondolkodás történetére vonatkozó kérdések bizonyos értelemben továbbra is megkerülhetetlenek. Ez a kettősség vezet aztán oda, hogy Szophoklész Antigonéját „a természetjog örök hősnőjének” tekintsük,⁸ illetve általában ahhoz, hogy a természetjogot egyfajta szellemi hagyományként kezeljük, melynek kezdete legkevesebb az antik görög filozófusokig vezethető vissza.

Tisztán eszmetörténeti szempontból e megközelítést ugyanakkor erőteljesen anakronisztikusnak kell tekintenünk, részben azért, mert a természetjogi gondolkodás története semmi esetre sem képzelhető el valamiféle lineáris hagyományként,⁹ részben pedig azért, mert e túlzottan leegyszerűsítő megközelítés egészében elvonatkoztat az antik forrásokban megmutatkozó terminológiai különbségektől, valamint a természet és jog nexusáról alkotott különféle elképzelésektől. Ekként igen komoly magyarázatra szorul például az, ha Antigonét „a természetjog örök hősnőjének” nevezzük úgy, hogy az ennek alapjául szolgáló szöveghelyen Szophoklész (*Antigoné* 450–455) mindösszesen azt állítja, hogy Kreón rendeletét (κηρύξας) nem Zeusz fektette le és ezért az nem is bírhat oly erővel, hogy ellentmondjon az istenek íratlan és változhatatlan törvényének (ἄγραπτα κάσφαλῃ θεῶν νόμῳ). Egy törvény efféle isteni igazságosságát elhamarkodott lenne ugyanis természetjognak nevezni, kiváltképp akkor, ha természetjog alatt normák olyan rendszerét értjük, melyek érvényességüket az állandó emberi természetből nyerik.¹⁰ Tudva továbbá, hogy a szofisták a törvény (νόμος) és természet (φύσις) fogalmakat egymás antitéziseként kezelték,¹¹ aminek folytán még a késő klasszikus korban is magyarázatot igényelt ezen antitetikus használati mód meghaladása, még akkor is különös gonddal kell a klasszikus kori forrásokhoz közelítenünk, ha a természetjogot, valamilyen formában kifejezetten is felhívják.

Mindezekre tekintettel e tanulmány keretében arra teszek kísérletet, hogy rekonstruáljam a törvények hierarchiájáról alkotott antik görög vélekedéseket, valamint meg-

⁶ John FINNIS: Természetjog és természetes jogok. In: PAKSY Máté – TATTAY Szilárd (szerk.): *Ratio iuris. Szövegek a természetjogi gondolkodás tanulmányozásához*. Budapest, Pázmány Press, 2014. 76.

⁷ Ld. pl. Jacques MARITAIN: A személy jogai. A politikai humanizmus. In: FRIVALDSZKY János (szerk.): *Természetjog. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Szent István Társulat, 2006. 85.

⁸ MARITAIN i. m. 85.; Maurice LEBEL: Natural Law in the Greek Period. In: Alfred L. SCANLAN (ed.): *University of Notre Dame Natural Law Institute Proceedings*. Vol. II. Notre Dame, College of Law, University of Notre Dame, 1949. 13.

⁹ Vö. D'ENTRÈVES i. m. 11.

¹⁰ Vö. John W. MARTENS: *One God, One Law. Philo of Alexandria on the Mosaic and Greco-Roman Law*. Boston–Leiden, Brill, 2003.15.

¹¹ Vö. W. K. C. GUTHRIE: *The Sophists*. London–New York–Melbourne, Cambridge University Press, 1971. 55–113; G. B. KERFERD: *The sophistic movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981. 111–130.

vizsgáljam, hogy mennyiben és milyen megszorításokkal értelmezhető a természetjogi gondolkodás a klasszikus korban.

1. A törvény fogalma és a törvények hierarchiája a preklasszikus és klasszikus kori görög gondolkodásban

A preklasszikus és klasszikus korban számos olyan kifejezéssel találkozhatunk, melyeket valamiféle törvényeknek fordíthatnánk. Mind közül előfordulási gyakoriságában a legelterjedtebb és jelentésében a mi fogalmaink szerinti törvényekhez talán a leginkább közeli a *vóμος*. A kifejezést a ránk maradt források közül először Hésziodosz használja (*Munkák és napok* 276–280), amikor is azt állítja, hogy a törvény Zeusz ajándéka és az emberi nem sajátja, amely képessé teszi őket a békés együttélésre. Hésziodosz *vóμος* alatt azonban nem egyfajta normatív előírást ért, hanem olyasfajta szokásokat, amelyeket régóta követ egy adott társadalom.¹² A *vóμος* először tehát valamiféle társadalmi rendet jelölt. Max Pohlenz jól ismert meghatározása szerint ez egy olyan kifejezés, amely csak az emberi világra alkalmazható és abból a hétköznapi felismerésből ered és annak tudatát fejezi ki, hogy a közösségi létben bizonyos rend uralkodik.¹³ E meghatározás általában alkalmazhatónak látszik a kora-klasszikus korból származó forrásokra; korszakos művében Martin Ostwald is igen meggyőzően bizonyítja, hogy a Kr.e. V. század közepéig a kifejezés olyan társadalmi gyakorlatokat és vélekedéseket jelölt, melyeket kérdés nélkül elfogadott emberek egy-egy csoportja.¹⁴

A *vóμος* mellett a másik leggyakoribb, törvényként fordítható görög kifejezés a *θεσμός*. A fennmaradt források közül először Homérosz *Odüsszeiájában* fordul elő azon béke leírásakor, amikor Odüsszeusz, kiállva az utolsó próbát, visszatér Pénélopéval a hitvesi ágyba.¹⁵ A *θεσμός* először tehát valaminek az elrendelt helyét jelölte, ezzel a jelentéssel találkozhatunk többek között Aiszkühlosznál is (*Eumeniszek* 390–393), mígnem később egyre inkább az alapvető intézményeket és szabályozásokat jelölte.¹⁶ Utóbbi értelemben fordul elő Hérodotosznál (1.59.6.) is, amikor arról olvashatunk, hogy Peiszisztratosz nem változtatta meg Athén alapvető berendezkedését, hanem azokkal összhangban kormányzott.¹⁷

Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni arról sem, hogy a *vóμος* és *θεσμός* mellett több olyan kifejezéssel találkozhatunk a preklasszikus és klasszikus kori forrásokban, melyek törvényekként is fordíthatók. A teljesség igénye nélkül ilyen az előbbi két fogalomhoz jelentésben igen közel álló *νόμιμα* és *θέμις*, az *Antigoné* kapcsán már említett *κήρυγμα*, az preklasszikus korban az írott törvényt jelölő *γράφος*, továbbá a

¹² Vö. Felix HEINIMANN: *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987. 61–64.

¹³ Max POHLENZ: *Nomos und Physis. Hermes*, Bd. 81., H. 4. (1953) 426.

¹⁴ Martin OSTWALD: *Nomos and the Beginning of the Athenian Democracy*. Oxford, Clarendon Press, 1969. 37.

¹⁵ Homérosz: *Odüsszeia*. 23.295–296. „οἱ μὲν ἔπειτα / ἀσπᾶσισι λέκτροιο παλαιοῦ θεσμὸν ἴκοντο” (Azok meg örömmel / tértek meg rendjéhez a hajdani hitvesi ágyynak. DEVECSERI Gábor fordítása.)

¹⁶ OSTWALD i. m. 12–15.

¹⁷ Vö. uo. 15.

ψήφισμα, illetve a ρήτρα. Az előbbinél a jogalkotás procedurális oldala válik hangsúlyossá; a ψήφισματα rendszerint azon törvényeket jelöli, melyeket az athéni népgyűlés, vagy a *bulé* többségi határozattal hozott meg.¹⁸ Az utóbbi kifejezetten verbális megállapodásokat jelölt,¹⁹ illetve a preklasszikus korban a démosz által lefektetett törvényeket.²⁰ Ekként Lükurgosz híres alkotmánya is ρήτρα, ami jellegét tekintve gyakorlatilag nem más, mint a jogalkotó és a spártai *dámosz* megállapodása.²¹

Bár e vázlatos áttekintés után úgy tűnhet, hogy a θεσμός és ρήτρα helyenként olyan törvények megjelölésére szolgált, melyek más törvényeknél (νόμια) magasabb rendűek, ezzel ellentétes példákkal is találkozhatunk, gondolva itt például a vizsgálódás kiindulási pontját képező *Antigoné*-szöveghelyre (ἄγραπτα κάσφαλῃ θεῶν νόμια). Éppen ezért az általánosság síkján nehéz lenne bármit is mondani e különböző törvényfogalmak egymáshoz való viszonyáról. Valószínűbbnek tűnik, hogy fogalmi szinten nem állíthatunk fel semmiféle hierarchikus viszonyt a törvények megjelölésre szolgáló különféle görög kifejezések között; helyesebb tehát az a megközelítés, miszerint e különböző fogalmak mindösszesen az egyes törvények különböző jellegadó sajátosságaira reflektálnak. Ekként Martin Ostwald is arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a θεσμός inkább olyan törvényt jelölt, melynek normativitása a jogalkotó autoritásán, addig a νόμος inkább olyat, melynek normativitása a közösség ekként való saját belátásán alapult.²² Mindez távolról sem jelenti azt azonban, hogy ne beszélhetnénk a normák közötti valamiféle hierarchiáról az antik görög forrásokban. E hierarchiát a továbbiakban két összefüggésben, egyrészt az írott és íratlan törvények, másrészt a természetjog és az egyes pozitív törvények viszonyrendszerében vizsgálom.

2. Írott és íratlan törvények

Az első írott törvények a Kr.e. VII. századból maradtak fenn, de csak a Kr.e. V. század közepétől erősödtek meg azon hangok, melyek szerint a törvények írásba foglalása általában az igazságosságot szolgálja,²³ de még így is Athénban csak Kr.e. 403-ban találkozzunk először olyan rendelkezéssel, ami a jövőre nézve megtiltja az íratlan törvények igazságszolgáltatásban történő alkalmazását.²⁴ A törvény fogalmához tehát korántsem tartozott hozzá annak írásba foglalása, sőt, a ρήτρα eredetileg egyenesen szóban kihirdetett törvényt jelölt.²⁵ Ezen túl a preklasszikus és korai klasszikus korban az írott törvényekkel szembeni egyfajta kifejezett averzióval is találkozhatunk, ami Lükurgosz

¹⁸ Vö. uo. 2–3.

¹⁹ Ld. pl. HOMÉROSZ: *Odüsszeia*. 14.393.

²⁰ Vö. KARL-J. HÖLKESKAMP: Written Law in Archaic Greece. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, No. 38. (1992) 96.

²¹ Vö. PLUTARKHOSZ: *Lükurgosz*. 6.

²² OSTWALD i. m. 55.

²³ Ld. pl. EURIPIDÉSZ: *Supplices*. 429–437.

²⁴ ANDOKIDÉSZ 1.85. „ἀγράφω δὲ νόμω τὰς ἀρχὰς μὴ χρησθαι μηδὲ περὶ ἐνός.”

²⁵ Vö. ROSALIND THOMAS: Writing, Law, and Written Law. In: MICHAEL GAGARIN – DAVID COHEN (eds.): *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005. 50.

rhétrájában is tetten érhető, amikor is megtiltotta az írott törvények használatát (μὴ χρῆσθαι νόμοις ἐγγράφοις),²⁶ illetve ez fejeződik ki Anakharszisz aggályában is, amit Szolón törvényeivel szemben fogalmaz meg.²⁷

Mindezek ellenére az írott törvények fokozatosan egyre nagyobb teret nyertek a preklasszikus kori görög poliszokban, ami bizonyos értelemben rávilágít ezen törvények szerepére és fontosságára. Egy-egy törvény írásba foglalása nyilvánvalóan jelentőségteljes lépés kellett, hogy legyen, mely részben pozitivizálta az addigi társadalmi gyakorlatot és mindenki számára hozzáférhetővé tette a normát, vagy feloldott egy-egy vitás kérdést, másrészt pedig már pusztán az írásba foglalás által a jogalkotó tekintélyét kölcsönözte az írásba foglalt normának.²⁸ Ez pedig magyarázattal szolgál arra, hogy a törvény betűjének kiforgatásához miért fűződtek rendszerint igen szigorú szankciók, és arra is, hogy az írott törvények elsősorban miért eljárásjogi kérdéseket szabályoztak.²⁹

A rendelkezésünkre álló információk alapján úgy tűnik, a Kr.e. V. századra egyre inkább a törvények írásba foglalása vált tipikussá, aminek folytán idővel szükségessé vált az írott és íratlan törvények fogalmi szintű megkülönböztetése is.³⁰ A ránk maradt források közül elsőként a már többször felhívott *Antigoné*-szakaszban (454–455) találkozunk az íratlan törvény kifejezéssel (ἄγραπτα κάσφαλῇ θεῶν νόμιμα), majd a század fordulójához közeledve egyre gyakrabban bukkannak fel az íratlan törvényeket jelölő ἄγραφα νόμιμα és ἄγραφος νόμος kifejezések. Ettől függetlenül sem szabad azonban azt feltételeznünk, hogy a Kr.e. V. századra kialakult volna az íratlan törvények bármiféle egységes jelentése, vagy értelme.³¹ Voltaképpen szinte az összes fennmaradt forrás kisebb-nagyobb mértékben más és más jelentéstartalmat társít az íratlan törvényekhez, ezért a leginkább helyes megközelítésnek az látszik, ha az egyes forrásokat az íratlan törvények írott törvényekhez való viszonyulása alapján két nagyobb csoportba rendezzük.³²

Az első csoportba azokat a forrásokat sorolhatjuk, melyek az íratlan törvényeket olyan örök érvényű normákként írják le, melyek normativitása nem emberi autoritásra vezethető vissza és éppen ezért e normáknak való engedelmisség is minden esetben előrébb való az írott törvényeknek való engedelmisségnél. E felfogás *locus classicus*a Antigoné Kreónnak adott válasza, de ide sorolható Xenophón *Emlékeim Szókratészről*, Démoszthenész *De coronája* és egy a tarentumi Arkhütasznak tulajdonított töredék is.

Xenophón leírásában (*Emlékeim Szókratészről* 4.4.) Szókratész és az éliszi Hippiasz a törvények igazságosságával kapcsolatos beszélgetésének lehetünk tanúi, melynek során a törvények két csoportját különböztetik meg. Egyfelől a város törvényeit (νόμοι πόλεως), amelyek a polgárok írásba foglalt megállapodásai arról, hogy mit szabad és mit nem szabad tenni (ἃ οἱ πόλιται, ἔφη, συνθέμενοι ἃ τε δεῖ ποιεῖν καὶ ὧν ἀπέχεσθαι

²⁶ PLUTARKHOSZ: *Lükurgosz*. 13.3.

²⁷ PLUTARKHOSZ: *Szolón*. 5.3.

²⁸ Vö. THOMAS i. m. 46.

²⁹ Vö. uo. 49., 53–54.

³⁰ Vö. uo. 52.

³¹ Vö. MARTENS i. m. 11–12.

³² Vö. uo. 3–11.

ἐγράψαντο), ami azonban folyamatos változásnak van kitéve,³³ másfelől pedig az íratlan törvényeket (ἄγραφοι νόμοι), amelyek mindenhol egyformán használatosak (τοὺς γ' ἐν πάσῃ, ἔφη, χώρα κατὰ ταὐτὰ νομιζομένους).³⁴ Utóbbiakat az istenek alkották, mint például az istenek félelmének törvényét, vagy a vérfertőzés tilalmát, amit az is bizonyít, hogy szemben az írott törvényekkel, az íratlan törvények megszegése esetén nem kerülhető el a bennük foglalt szankció.³⁵ Hasonlóképp Démoszthenésznel is azt olvashatjuk a társadalmi veszéllyel nem bíró cselekmények büntetése kapcsán, hogy a nem szándékos és nem is gondatlan cselekmények büntetését nem csak az írott törvények, hanem a maga a természet is tiltja íratlan törvényei által (ἀλλὰ καὶ ἡ φύσις αὐτὴ τοῖς ἀγράφοις νομίμοις).³⁶ Végül az Arkhütasznak tulajdonított töredék³⁷ az istenek íratlan törvényeit (νόμοι θεῶν ἄγραφοι) az írott törvények atyjának és zsinórmértékének nevezi (πατέρες καὶ ἀγεμόνες τῶν γεγραμμένων νόμων καὶ δογμάτων ἀνθρώποις τεθέντων).

A másik csoportba ezzel szemben azon források sorolhatók, melyek az íratlan törvényeket a polisz alkotmányának szerves részeként írják le, jellemzően az írott törvények mellett szubszidiárius szerepet tulajdonítva nekik. Ez utóbbiak közé elsősorban Thuküdidész (2.37.), Plátón (*Törvények* 793) és Arisztotelész (*Rétorika* 1373b–1374a) leírásai tartoznak.

Thuküdidész Periklész halotti beszédében (2.37.) az athéni demokratikus alkotmány jellemzése során arról ír, hogy az athéni démosz különös figyelemmel hallgat a magisztrátusokra és engedelmeskedik a törvényeknek, főként azoknak, melyek az igazságtalanságokkal szemben nyújtanak segítséget, függetlenül attól, hogy e törvények le vannak-e fektetve, vagy íratlanok, ugyanis az utóbbiak megszegése is éppúgy becsületvesztést von maga után (καὶ μάλιστα αὐτῶν [ti.: νόμων] ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν). Bár Periklész beszédében kifejezetten nem sorolja az íratlan törvényeket az írott törvények hátterébe, mégis abból, hogy szükségesnek látta kifejteni, hogy előbbiek megszegése is becsületvesztést eredményez, arra lehet következtetni, hogy ez mégsem volt egészen magától értetődő a beszéd feltételezett időpontjában, azaz K.r.e. 430-ban.

Plátón kifejezetten az íratlan törvények mibenlétével a *Törvényekben* (793) foglalkozik, de érintőlegesen *Az államférfiban* (295a–296c) is megjelenik nála e problémakör. Az előbbi dialógus meghatározása szerint az íratlan törvények (ἄγραφα νόμιμα) az ősök szokásaival (πατρίους νόμους) azonosíthatók, és ekként egyformán helytelen lenne a szó szoros értelmében törvényeknek (νόμους) nevezni őket, de ugyancsak helytelen lenne az is, ha a polisz alkotmányos keretrendszerén kívül kerülnének.³⁸ Az

³³ XENOPHÓN: *Emlékeim Szókratészről*. 4.4.14.

³⁴ Uo. 4.4.19.

³⁵ Uo. 4.4.19–24.

³⁶ DÉMOSZTHENÉSZ: *Beszédek*. 18.275.

³⁷ STOBAIOSZ: *Anthologia*. 4.1.132.

³⁸ A kettő közti kapcsolatra lehet példa az ἀσέβεια („istentelenség”) büntetőjogilag is értelmezhető fogalma, ill. valamely cselekedet ἀνόσιος („szentségtelen”) volta: az *Euthyphrón* címszereplőjét pl. édesapja följelentése miatt éri ez a vád (4d–e). Vö. KÖNCZÖL Miklós: Ítélezés és rétorika Plátón *Gorgias*ában. In:

athéni xenosztól megtudhatjuk ugyanis, hogy akárcsak az ősök szokásai, az íratlan törvények is minden állam alapját képezve egyben tartják azok alkotmányát azért, hogy összekötik a már írásba foglalt és az egyelőre még le nem fektetett törvényeket (δεσμοὶ γὰρ οὗτοι πάσης εἰσὶν πολιτείας, μεταξὺ πάντων ὄντες τῶν ἐν γράμμασιν τεθέντων τε καὶ κειμένων καὶ τῶν ἔτι θησομένων).³⁹

Végül Arisztotelész a *Rétorika* első könyvében, a poliszok saját (ἴδιος) törvényei és az egyetemes (κοινός) törvények megkülönböztetése után az íratlan törvényeket az előbbi kategóriába sorolja, azt állítva, hogy szemben a természetben alapuló egyetemes törvényekkel (κατὰ φύσιν), az egyes törvények népenként különböznek és írott és íratlan törvényekre tagolhatók (ἴδιον μὲν τὸν ἐκάστοις ὀρισμένον πρὸς αὐτοὺς, καὶ τοῦτον τὸν μὲν ἄγραφον, τὸν δὲ γεγραμμένον).⁴⁰ Ezután az íratlan törvények két típusát különbözteti meg. Egyfelől a polisz azon szabályait hozza ide, melyekhez nem fűződik kifejezett jogkövetkezmények, ugyanis ezen becses, vagy becstelen cselekedetek társadalmi megítélése egyszerűen a kifejezetten nem körülhatárolható társadalmi elismertségben és megbecsültségben, illetve megvetésben mutatkozik meg, amire Arisztotelész a barátoknak való segítséget, vagy a jötevő iránt tanúsítandó hálát hozza példának.⁴¹ Másfelől azon szabályokat nevesíti, melyek az írott törvények hiányosságaiból, azok kiegészítésére jönnek létre. Ez utóbbinak tipikus példája pedig a méltányosság.⁴²

Mindezek után világosan látszik tehát, hogy az íratlan törvények, mint kategória, ebben a formában nem létezett a klasszikus kori görög gondolkodásban. Íratlan törvények alatt sokkal inkább egy-egy konkrét szabályra vagy ősi szokásra, esetleg ezek

FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KISS Anna – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 2017. 112., 27. l.j., további párhuzamokkal.

³⁹ PLATÓN: *Törvények.* 793b. Mai szemmel nézve ide sorolható az a közös értelmezési hagyomány is, amelynek kialakítását az athéni a jogrend stabilitásának egyik biztosítékeként írja le, s amelynek kulcsa a közösségi nevelés. Ez utóbbi „hatására a moralitás nyelve is egységes lesz a politikai közösségben”. KÖNCZÖL Miklós: *Platón a jogi rétorikáról.* Budapest, Gondolat, 2015. 85.

⁴⁰ ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika.* 1373b.

⁴¹ ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika.* 1374a. Vö. KÖNCZÖL Miklós: *Dikologia. Törvénytörési rétorika és jogi érvelés Aristotelésznél.* Budapest, Gondolat, 2015. 111., néhány párhuzammal és további szakirodalommal (155. l.j.).

⁴² A méltányosság jogon kívüli természetét hangsúlyozza pl. Samuli HURRI: *Justice Kata Nomos and Justice as Epieikeia.* In: Liesbeth HUPPES-CLUYSENAER – Nuno M. M. S. COELHO (ed.): *Aristotle and the Philosophy of Law: Theory, Practice and Justice.* Dordrecht, Springer, 2013. 149–161. Ezzel szemben foglal állást Miklós KÖNCZÖL: *Legality and Equity in the Rhetoric: The Smooth Transition.* In: HUPPES-CLUYSENAER–COELHO (ed.) i. m. 163–170. Vö. KÖNCZÖL Miklós: *Az arisztotelészi rétorika és a görög jogi gondolkodás.* In: FRIVALDSZKY János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei. A kezdetektől a XIX. század végéig.* Budapest, Szent István Társulat, 2012. 13–15. A korábbi magyar szakirodalomból ld. különösen ZÓDI Zsolt: *A görögök méltányosságkonceptiója.* *Publ. Univ. Miskolc. Sect. Iur. et Pol.*, 8., 1993. 171–184.; FRIVALDSZKY János: *Arisztotelészi méltányosság: norma alóli kivétel vagy szubsztantív igazságosság?* In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben.* Miskolc, Bibor, 2004. 173–204.; SIMON Attila: *A bírói tevékenység elhelyezése Arisztotelész gyakorlati filozófiájában.* In: SZABÓ (szerk.) i. m. 205–214., újabban pedig SZABÓ Miklós: *Rendszeres jogelmélet.* Miskolc, Bibor, 2015. 6. feje. A méltányosság kiegészítő és kiigazító funkciójának kapcsolatáról ld. KÖNCZÖL Miklós: *Méltányossági érvek a Rétorikában.* *Iustum Aequum Salutare*, 2015/1. 116–118.

összességére utalnak a korabeli források és az így felfogott íratlan törvények természetessége, vagy változtathatatlan, egyetemes jellege is vita tárgyát képezte.

3. Természet és jog: a *nomosz-phüszisz* problémakör

Az írott és íratlan törvények mellett a természet törvényei (νόμος φύσεως), vagy természet szerinti törvények (κατὰ φύσιν νόμος) képezik azt a másik nagy összefüggést, amiben vizsgálhatók a törvények hierarchiájáról alkotott antik görög vélekedések. Mielőtt részletekbe menően rátérhetnénk azonban ez utóbbi összefüggés tárgyalására, a források korhű értelmezése érdekében szükségesnek látszik legalább érintőlegesen megvizsgálni e megközelítés legszűkebb eszmetörténeti kontextusát, azaz az úgynevezett *nomosz-phüszisz* problémakört.⁴³

Míg a νόμος, mint láthattuk, alapvetően egy adott közösség értékítéletének kifejezésére szolgált, addig a φύσις a korai görög természettudomány technikai újításának eredménye, amiben egy egészen újszerű tudományos világszemlélet fejeződik ki.⁴⁴ Arisztotelész a *Metafizika* ötödik könyvében (1014b–1015a) a φύσις számos jelentését számba veszi, mígnem arra a megállapításra jut, hogy a φύσις tulajdonképpen nem más, mint „a lényege azon dolgoknak, melyek magukban hordozzák a mozgás alapját” (ἡ οὐσία ἢ τῶν ἐχόντων ἀρχὴν κινήσεως ἐν αὐτοῖς ἢ αὐτά).⁴⁵ A φύσις tehát a növekedéssel bíró dolgok növekedésének, vagy mozgásának forrása (ἢ τῶν φεομένων γένεσις),⁴⁶ mindaz, ami valódi léttel bír, szemben a valódi léttel nem bíró társadalmi konvenciókkal.

Bár a νόμος és φύσις fogalmak jelentéstartalma közötti különbség a kezdetektől fogva magában hordozta az antitetikus használati mód lehetőségét, mégis ez csak a Kr.e. V. század második felére realizálódott, nem kis mértékben a törvényekben kifejeződő konvenciók esetlegességének belátása nyomán.⁴⁷ Mindezt jól példázza Anaxagorasz tanítványának, Arkhelaosznak, aki a hagyomány szerint elsőként hozta el a természet-filozófiát Ióniából Athénbe, a megállapítása, miszerint „az igazságos és szegényteljes nem természet, hanem szokás szerint való” (τὸ δίκαιον καὶ αἰσχροὺν οὐ φύσει εἶναι,

⁴³ Részletes filozófiatörténeti elemzést ld. Felix HEINIMANN: *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antithese im Griechischen Denken des 5. Jahrhunderts*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987.; William Keith Chambers GUTHRIE: *A history of Greek philosophy*. Vol. III. Part 1: The Sophists. Cambridge, Cambridge University Press, 1971. 55–134.; George Briscoe KERFERD: *The Sophistic Movement*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981. 111–130.; POHLENZ i. m. 418–438.; SZOBOSZLAI-KISS Katalin: A szofista nomosz/phüszisz antitéziszről. Röviden. In: TAKÁCS Péter (szerk.): *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat–SZE DFK, 2017. 375–384.; SZOBOSZLAI-KISS Katalin: *Alvó demokrácia. Kormányzásról, törvényekről, erkölcsről Homérosztól Szókratészig*. Győr, Universitas-Győr, 2018. 57–61., 67–73. A tarentumi Arkhütasz lehetséges hozzájárulásával kapcsolatban ld. TUSSAY Ákos: Tarentumi Arkhütasz a nomosz-phüszisz antitéziszről. In: PONGRÁCZ Alex (szerk.): *Ut vocatio scientia. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére*. Budapest, Ludovika, 2021. 525–532.

⁴⁴ POHLENZ i. m. 426.

⁴⁵ ARISZTOTELÉSZ: *Metafizika*. 1015a.

⁴⁶ ARISZTOTELÉSZ: *Metafizika*. 1014b.

⁴⁷ OSTWALD i. m. 39–43.

ἄλλὰ νόμῳ).⁴⁸ És ezzel a fajta erkölcsi relativizmussal találkozhatunk Thuküdidész leírásaiban is (2.52–53.) és ugyancsak ez fejeződik ki a szofisták természetes igazságossággal szembeni éles kritikáiban.

Utóbbiak közül különösen Antiphón, illetve a *Gorgiasz*ból ismert Kalliklész⁴⁹ és *Az államban* szereplő Thraszümakhosz nézete érdemel külön is említést, akik mind amellet érvelnek, hogy az igazságosság csak bizonyos körülmények fennállása esetén lehet a cselekvő hasznára, de még ekkor is jobban tennénk, ha lehetőségeinkhez mérten a természet szavának engedve igazságtalanul cselekednénk.

Antiphón a töredékesen fennmaradt *Igazságról* (DK 8744B) című művében az igazságosságot a saját poliszunk törvényének a betartásaként definiálja,⁵⁰ majd azt állítja, hogy ezzel együtt sok olyan dolog van, ami a törvények szerint igazságos, de mégis természetszerűleg ártalmas számunkra.⁵¹ Éppen ezért Antiphón szerint az igazságossággal akkor élünk a saját érdekünknek leginkább megfelelően, ha tanúk jelenlétében betartjuk a törvényeket, de ha nincsenek jelen tanúk, a természet parancsának engedelmeskedünk.⁵² Ez szerint azért szükséges, mivel a törvények kívánalmi esetlegesek, ellenben a természet indíttatásai szükségszerűek, ami alatt azt érti, hogy a törvényekben foglalt kötelezettség megszegése esetén a kilátásba helyezett szankciók elkerülhetők, például azáltal, hogy senki sem szerez tudomást a jogsértésről, viszont a természet indította szükségletek mindentől függetlenül elkerülhetetlenek.⁵³

A *Gorgiasz*ból (482e–483b) ismert Kalliklész hasonlóképp érvel, azzal vádolva Szókratészt, hogy kelepcebe csalta beszélgetőpartnereit azáltal, hogy nem határolta el egymástól a természet és törvények szerintit, így pedig nem is adhattak helyes választ arra kérdésre, hogy az igazságtalanság elkövetése, vagy annak elszenvedése a rosszabb. Természet szerint nyilván az utóbbi, de a törvényekben kifejeződő erkölcsi ítélet ezzel pont, hogy ellentétes. A törvények ekként, Kalliklész felfogásában, nem bírnak semmiféle önértékkel, valójában azok nem egyebek, mint a sokaság zsarnokságának eszközei, amellyel kordában tartják azokat, akik saját erejükből képesek lennének a természet indíttatásainak eleget téve saját érdekeik szerint cselekedni.⁵⁴ Mi több, Kalliklész szerint a valódi természet szerinti igazságosság (τὸ τῆς φύσεως δίκαιον) pont, hogy abban állna, ha valaki képes lenne a törvények béklyóit lerázva természetes vágyai szerint uralomra törni.⁵⁵

⁴⁸ Hermann DIELS: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Herausgeben von Walter KRANZ. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1960. [a továbbiakban: DK] 60A2.

⁴⁹ A *Gorgiasz*on kívül Kalliklészről semmiféle írásos emlék nem maradt fenn, amiért könnyen elképzelhető, hogy Kalliklész mindösszesen Platón képzetének a szülöttje és nem történelmi személy. Ezzel együtt is, az általa megtestesített vélemény nagyfokú hasonlóságot mutat a szofisták felfogásával.

⁵⁰ DK 87B44A1.

⁵¹ DK 87B44A2. A mű részletes elemzését ld. David J. FURLEY: Antiphon's case against justice. In: G. B. KERFERD (ed.): *The Sophists and Their Legacy*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1981. 81–91.

⁵² DK 87B44A1.

⁵³ DK 87B44A1–2.

⁵⁴ PLATÓN: *Gorgiasz*. 483b–d.

⁵⁵ Uo. 484a–b.

Végül Thraszümakhosz *Az állam* első könyvében (338c) az igazságosságot az erősebb javaként (εἶναι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον) határozza meg, erősebb alatt azokat értve, akik a polisz felett a tényleges kormányzati hatalmat gyakorolják.⁵⁶ Ebből következik szerinte, hogy minden államban azt tekintik igazságosnak, ami az uralkodó hatalomnak hasznára van (ἐν ἀπάσαις ταῖς πόλεσιν ταῦτὸν εἶναι δίκαιον, τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς συμφέρον),⁵⁷ ekként viszont az is szükségszerű, hogy az igazságosság mindig a másik javára legyen (ἢ μὲν δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον ἀλλότριον ἀγαθόν); a kormányzóknak használjon, a kormányzottaknak viszont kárára váljon.⁵⁸

4. Természetjog a klasszikus korban

A fenti *nomosz-phüszisz* problémakör ismeretében, azt gondolom, különös óvatossággal kell kezelnünk a természetjog lehetséges klasszikus kori forrásait, még abban az esetben is, ha a kifejezés valamilyen formában kifejezetten is előfordul a vizsgált szövegekben.⁵⁹ Jóllehet természetjog alatt alapvetően azon felfogást szokás érteni, mely bizonyos normák természetességét hirdeti, amit leginkább egy jelzős szerkezet fejez ki, paradox módon számos antik forrás a birtokos szerkezetű természettörvényt is ugyanebben az értelemben használja. Ebből pedig az is következik, hogy jelen vizsgálódásunk során az elemzés körébe kell vonnunk azon forrásokat éppúgy, melyekben a jelzős szerkezetű „természet szerinti törvény” (κατὰ φύσιν νόμος), vagy „természetes törvény” (νόμος φυσικός), mint a birtokos szerkezetű „természettörvény” (νόμος φύσεως) szerepel.

A kifejezés a fennmaradt források között először Platónnál tűnik fel,⁶⁰ aki mellett a klasszikus korban egyedül Arisztotelésznél, illetve bizonyos megszorításokkal a tarentumi Arkhütasznál fordul elő.⁶¹

Platónnál két alkalommal (*Gorgiasz* 488e, *Állam* 456b) találkozhatunk a „természet szerinti törvény” és egy alkalommal (*Gorgiasz* 483e) a „természettörvény” kifejezéssel. Az utóbbi kifejezést a *Gorgiasz*ban Szókratész harmadik beszélgetőpartnere, Kalliklész idézi meg, amikor azt próbálja igazolni, hogy mindaz, ami szokás szerint a természetben végbemegy, felfogható a természet *nomosz*aként.⁶² Kalliklész szerint a természettörvény nem más tehát, mint a természetben megfigyelhető szokásszerű-

⁵⁶ PLATÓN: *Állam*. 338d.

⁵⁷ Uo. 338e–339a.

⁵⁸ Uo. 343c.

⁵⁹ Vö. Frederick POLLOCK: The History of the Law of Nature: A Preliminary Study. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, Vol. 2., No. 3. (1900) 418–433.

⁶⁰ Vö. MARTENS i. m. 14. 5. lj.

⁶¹ E három forráson túl a szülők tisztelétének törvénye mint a természet törvénye (τὸν τῆς φύσεως νόμον) felbukkan az egyik vitatott eredetű Démoszthenész-beszédben is. Démoszthenész: *In Aristogitonem*. 1 65. Valamint a ciprusi Aszklépiadésznek tulajdonított elbeszélés szerint az élő áldozatok tálalmát azért nem kellett törvényeknek előírniuk, mivel azokat a természetjog eleve tiltotta (διὰ τὸ νόμῳ φυσικῷ κεκωλύσθαι) NEANTHÉS: *Fragmenta*. 31.

⁶² PLATO: *Gorgias*. Translated with Notes by Terence IRWIN. Oxford, Clarendon Press, 1995. 175.

ség,⁶³ ami a gyakorlatban az erősebb uralmának enged teret. Mint írja, ezen a jogcímen indíthatott hadat Xerxész Hellász ellen és Dareiosz Szkítia ellen.⁶⁴ Tekintetbe véve ugyanakkor, hogy Kalliklész e felvetéssel kifejezetten azt követően él, hogy Szókratész szemére vetette a törvény szerinti (κατὰ νόμον) és természet szerinti (κατὰ φύσιν) összehasonlítását,⁶⁵ Kalliklész „természettörvényét” inkább egyfajta provokációnak, vagy szarkasztikus paradoxonnak kell tekintenünk, amit a kifejezést bevezető „Zeuszra mondom” (οὐ μὲν Δία) felkiáltás is sejteni enged.

Miután Kalliklész ismerteti fenti álláspontját, Szókratész megkéri, hogy fejtse ki részletesebben, mint is ért „erősebb” és „jobb” alatt, amire válaszul Szókratész elővezeti, hogy amennyiben a sokaságot erősebbnek és ennek okán jobbnak tekintjük, úgy az általuk lefektetett szabályok is természetszerűleg helyesek (τὰ τοῦτων νόμιμα κατὰ φύσιν καλὰ, κρείττονων γὰρ ὄντων),⁶⁶ hiszen Kalliklész érvelése szerint a természet törvényén alapulnak. A „természet szerinti törvények” (νόμιμα κατὰ φύσιν) tehát ezen a helyen sem egyebek, mint szerves részei a szókratészi *elenkhosznak*, ami által Szókratész önellentmondásra igyekszik kényszeríteni Kalliklészt.

A *Gorgiász* mellett egyszer *Az állam* ötödik könyvében is felbukkan a „természet szerinti törvény” (κατὰ φύσιν νόμον), amidőn Szókratész és Glaukón az állam örzöinek nevelése kapcsán arról értekeznek, hogy helyes-e az, ha a férfiak és nők együtt örködnek és együtt laknak. Szókratész szerint, mivel természetük azonos, ezért nem lenne utópisztikus egy ilyen szabályozás, hiszen az ezt elrendelő törvény pont, hogy természetükkel lenne összhangban (Οὐκ ἄρα ἀδύνατά γε οὐδὲ εὐχαῖς ὅμοια ἐνομοθετοῦμεν, ἐπειπερ κατὰ φύσιν ἐτίθεμεν τὸν νόμον).⁶⁷ A szóban forgó törvény természetszerűsége azonban meglátásom szerint itt sem értelmezhető természetjogként, hiszen Szókratész mindösszesen azt állítja, hogy a vizsgált törvényi rendelkezés nem lenne sem képtelenség (ἀδύνατά), sem a valóságot nélkülöző egyfajta kíváncsi (εὐχαῖς ὅμοια), hanem összhangban lenne a valósággal, azzal, ami természetes.

Arisztotelésznél a „természet szerinti törvény” két alkalommal tűnik elő, mindkét-szer a *Rétorikában* (1373b, 1375a), az igazságos és igazságtalan cselekedetek osztályozása során.⁶⁸ Mint írja, az igazságosságot és igazságtalanságot legelőször is a törvények alapján lehet meghatározni, a törvényeket pedig két csoportra lehet felosztani, úgymint egyetemes (κοινός) és egyes (ἴδιος) törvények. Utóbbiak közé az írott és íratlan törvények sorolhatók, míg egyetemes törvények alatt azokat érti, melyek a természetén alapulnak (κοινὸν δὲ τὸν κατὰ φύσιν). Vannak ugyanis dolgok, melyek Arisztotelész szerint minden ember számára természetszerűleg igazságosak vagy igazságtalanok (φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἀδίκον), amire többek között Polüneikész eltemetését hozza

⁶³ PLATO: *Gorgias*. A Revised Text with Introduction and Commentary by E. R. DODDS. Oxford, Clarendon Press, 1979. 268.

⁶⁴ PLATÓN: *Gorgiász*. 483d–e.

⁶⁵ Uo. 483a.

⁶⁶ Uo. 488e.

⁶⁷ PLATÓN: *Állam*. 456b–c.

⁶⁸ Ld. részletesen George DUKE: *Aristotle and Law. The Politics of Nomos*. Cambridge, Cambridge University Press, 2020. 129–148.

példaként.⁶⁹ Bár azt is megtudhatjuk, hogy akárcsak az íratlan törvényeknek, a természet szerinti törvényeknek is helye van a meggyőzésben, főként akkor, ha az írott törvényekkel szemben kell érvelnünk, a *Rétorikából* nem olvasható ki, hogy Arisztotelész felveti-e egyáltalán az egyes és egyetemes törvények közötti hierarchikus viszony bármiféle lehetőségét.⁷⁰

Végül Plátón és Arisztotelész művei mellett érdemes e vizsgálódás keretében egy, a tarentumi Arkhütasznak tulajdonított töredéket is megvizsgálni, mely ugyan kifejezetten nem hívja fel a természetjogot mint kifejezést, ellenben részletesebben tárgyalja a törvényekkel szembeni elvárásokat, köztük azt a kívánalmat, hogy a törvények kövesék a természet igazságosságát.⁷¹

A kérdéses töredék egyedül Sztobaiosz V. századi *Antológiájában* maradt fenn, ami azt Tarentumi Arkhütasz *Törvényről és igazságosságról* című művéből származtatja. Noha a mű arkhütaei eredete erősen vitatott, valószínűnek látszik, hogy jelentős mértékben támaszkodik vagy magára Arkhütaszra, vagy pedig kora-hellenisztikus Arkhütasz-*testimoniumokra*.⁷² Ugyanakkor a mű töredékes jellege és az Arkhütaszsal való kapcsolatának tisztázatlan körülményei okán nehéz részletes elemzésbe bocsátkozni, amire ezen a helyen éppen ezért nem is vállalkoznék. Helyette mindössze a forrás ismertetését tűzöm célul.

A *Törvényről és igazságosságról* második töredéke⁷³ meghatározza a törvényekkel szembeni általános elvárásokat, úgymint kövessék a természetet, legyenek hathatósak és váljanak a politikai közösség javára (Δεῖ δὲ τὸν νόμον ἀκόλουθον ἤμεν τῇ φύσει, δυνατόν τοις πράγμασι, συμφέροντα τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ). Ezt követően a töredék szerzője kifejti, hogy mit is ért a törvények természetességén: „akkor követik a természetet, ha a természet igazságosságát imitálják” (ἀκόλουθος μὲν ὢν καὶ τῇ φύσει, μιμούμενος τὸ τῆς φύσεως δίκαιον). A természetes igazságosság márpedig az arányosságban áll, vagyis abban, hogy mindenkinek megadjuk azt, ami megilleti (τοῦτο δὲ ἐστὶν τὸ ἀνάλογον καὶ τὸ ἐπιβάλλον ἐκάστω κατὰ τὴν ἐκάστω ἀξίαν). Szemben a platóni és arisztotelészi szöveghelyekkel az Arkhütasznak tulajdonított töredék azt is kimondja, hogy amennyiben a törvény ezen elvárásnak nem tesz eleget, úgy „nem tekinthető törvénynek, vagy legalábbis nem tekinthető teljes értelemben vett törvénynek” (αἶτε γὰρ ἐνὸς τοῦτων αἶτε πληθόνων αἶτε πάντων ἀπολείπεται, ἥτοι οὐ νόμος ἢ οὐ τέλῃος νόμος ἐσεῖται).

Az Arkhütasznak tulajdonított töredék nem részletezi, hogy mi történik abban az esetben, ha egy törvény nem felel meg a fenti elvárásoknak, de az első töredék azon állítása alapján, mely szerint minden közösség kormányzókból, kormányzottakból és

⁶⁹ ARISZTOTELESZ: *Rétorika*. 1373b

⁷⁰ A *Rétorikában* olvasottakat kiegészítendő rendszerint a *Nikomakhoszi etika* ötödik könyvét (1134b) hívják fel a modern kommentátorok, mely kézzel fogható eredménnyel azonban ugyancsak nem szolgálhat. Vö. DUKE i. m. 129–139.

⁷¹ STOBAIOSZ: *Anthologia*. 4.1.136.

⁷² Vö. Phillip Sidney HORKY – Monte Ransome JOHNSON: On Law and Justice Attributed to Archytas of Tarentum. In: David Conan WOLFSODORF (ed.): *Early Greek Ethics*. Oxford, Oxford University Press, 2020. 455–490.

⁷³ STOBAIOSZ: *Anthologia*. 4.1.136

törvényekből áll (πᾶσαν κοινωνίαν ἐξ ἄρχοντος καὶ ἀρχομένου συνεστάμεν καὶ τρίτον νόμων),⁷⁴ arra következtethetünk, hogy magának a közösségnek politikai közösség jellege kérdőjeleződik meg, amennyiben törvényei igazságtalanok. A gyakorlatban ez azt jelentené, hogy a politikai közösség mint olyan nem lenne képes a továbbiakban fennállni, mivel hiányozna belőle a polgárokat összetartó igazságosság.⁷⁵

5. Következtetés

A fenti vizsgálódást összefoglalva, úgy gondolom, sikerült igazolni, hogy a törvények közötti hierarchia gondolata kimutatható az antik görög gondolkodásban, amit két viszonyrendszerben, az íratlan és írott törvények, illetve a természetjog és az egyes tételezett törvények viszonyában részletesebben meg is vizsgáltunk. Az íratlan törvények, mint kategória ebben a formában ugyanakkor nem létezett a klasszikus kori görög gondolkodásban; íratlan törvények alatt sokkal inkább egy-egy konkrét szabályra vagy ősi szokásra, esetleg ezek összességére utalnak a korabeli források és az így felfogott íratlan törvények természetessége, vagy változtathatatlan, egyetemes jellege is vita tárgyát képezte. Hasonlóképp a természetjog kapcsán is azt kellett megállapítanunk, hogy bár a kifejezés helyenként előfordul a korabeli forrásokban, a természetjog mégsem alkot olyan normarendszert, amely az egyes tételezett törvények érvényességének az alapjául szolgálhatna. Az antik görög forrásokból a természetjogi gondolkodáshoz egyébként oly közel álló ontológiai és episztemológiai kérdések jórészt hiányoznak és helyettük a természetjog sokkal inkább a természetes igazságossághoz kapcsolódva általában abba a *nomosz-phüszisz* problémakörrel rokon narratívába ágyazódik, mely szerint minden emberi közösség létének és fennmaradásának az alapja az igazságosság kölcsönös és folyamatos gyakorlása.

⁷⁴ Uo. 4.1.135.

⁷⁵ Vö. uo. 4.1.135., 4.1.139.

